

Borbíró Andrea

AMIKOR A KRIMINÁLPOLITIKA A PROBLÉMA

A HAJLÉKTALANSÁG KRIMINALIZÁCIÓJA
ÉS AZ EXKLUZIVITÁS VESZÉLYEI

A hajléktalanság kriminalizációjával kapcsolatos kérdések összetettségét mi sem jelzi jobban, mint az itt felkért hozzászólók által képviselt szakterületek sokszínűsége. A hajléktalanság mint szociális probléma és mint mindennapi tapasztalat, a szociális jogi és alapjogi vonatkozások, a jogalkalmazás ellentmondásai, vagy az ellátórendszer fejlesztésének kérdései eltérő perspektívák érvényesítését teszik lehetővé és szükségessé a témáról szóló diskurzusban. Ehhez a diskurzushoz a magam részéről – kriminológusként – néhány olyan, a hajléktalanság és a hazai szabályozás kérdésein némileg túlmutató felvetéssel járulhatok hozzá, amelyek világszerte kiemelten foglalkoztatják a kortárs kriminológiát.

A kriminológia érdeklődési köre az elmúlt évtizedekben jelentősen megváltozott. A kriminalitás szempontjából hagyományosan releváns társadalmi problémák hosszú sora mellé ugyanis az ezredfordulóra felzárkózott egy újabb önálló problémacsoport: az e társadalmi problémákra adott intézményes reakciókkal kapcsolatos aggályok. A kriminológusok jelentős része tényként kezeli, hogy mára a társadalmi feszültségforrások kezelésének rendszere maga is olyan állandósult zavarokkal küzd, amelyek jelentőségükben és következményeik súlyában semmivel sem maradnak el a kriminalitás „hagyományos” kérdéseitől. Egyszerűbben megfogalmazva: az ezredfordulóra sok szempontból maga a kriminálpolitika is társadalmi válságjelenséggé vált.¹ Ez nem magyar sajátosság, hanem világjelenség: a kriminálpolitika bizonyos aggasztó trendjei globálisan érvényesülnek. Egyes társadalmak persze sikeresebben védik meg magukat ezektől, mint mások, és természetesen számos olyan kriminálpolitikai folyamat is zajlik, amelyek valamelyest ellensúlyozzák a kedvezőtlen tendenciákat.² Mégis, ha azt a kérdést feszegetjük, hogy az államok mennyiben bizonyulnak sikeresnek égető társadalmi problémák felismerésében és kezelésében, van okunk pesszimizmusra. Nem csupán arról van szó, hogy a kriminálpolitika súlyos hatékonysági deficitekkel küzd, bár természetesen ez sem elhanyagolható szempont. Ennél azonban sokkal fontosabb, hogy a kriminálpolitika bizonyos kortárs tendenciái

aktívan hozzá is járulnak a bűnözés reprodukciós folyamatainak fenntartásához és kiélezéséhez.

A szegénységhez kapcsolódó magatartások és élethelyzetek mostanság zajló intenzív repressziója a kriminálpolitikai válság egyik jellegzetes tünete. Mint cseppben a tengert, úgy hordozza magában a késő modern kriminálpolitika számos betegségét: az „önhiba” tételén felépített morális felsőbbrendűséget, a büntetésekbe vetett kritikátlan bizalmat, az alapjogi megközelítés iránti érzéketlenséget, a közönyt a kriminálpolitikai döntések társadalmi következményei iránt. Ebben a rövid írásban a hajléktalanság punitív megközelítése kapcsán mutatom be a kriminálpolitika ún. kirekesztő modelljének néhány jellemzőjét, és azt, hogy miért tartom veszélyes irányynak egy ilyen kriminálpolitika intézményesülését.

AZ EXKLUZÍV KRIMINÁLPOLITIKA

Nemzetközi összevetésben a hajléktalanok büntető kontroll alá helyezése nem példa nélküli, és a magyarországi fejlemények első ránézésre még csak nem is különösebben kirívóak. A szegénység egyes megnyilvánulásainak kriminalizálása az ún. exkluzív kriminálpolitika egyik alapeszköze, amelyre nem csak a modell „prototípusa”, az Egyesült Államok, de újabban Európa is bőven szolgáltat példát.³

A késő modern társadalmakban egyre több helyen zajló radikális szociális marginalizálódás leírására használt angol *social exclusion* különös kifejezés. Egyszerre jelöl ugyanis egy állapotot és egy folyamatot, amelyek között a különbség magyar nyelven már jól érzékelhető. A társadalmi kirekesztettség egy eredményre utal, amelynek eredője mindenekelőtt a kortárs szocioökonómiai folyamatok, és különösen azok mikroviszonyokra gyakorolt hatásainak, illetve az ezekkel szembeni védelem hiányának összessége.⁴ Ezzel szemben a társadalmi kirekesztés már közvetlenül tevőleges közreműködést sugall: azokat az értékválasztáson alapuló mechanizmusokat jelöli, amelyek során a társadalmi problémákra adott intézmé-

nyes reakciók maguk is hozzájárulnak a marginális társadalmi csoportok további kizárásához.⁵ Ebben a dimenzióban tehát már egyértelművé válik az állam hitvallása: kiderül, hogy milyen felelősséget hajlandó vállalni a társadalmi problémák keletkezéséért és kezeléséért.

Trevor Bradley a társadalmi kirekesztődés folyamatának három szintjét különbözteti meg. Az első szint elsősorban a munkaerőpiacon keresztül valósul meg, amikor a megfelelő foglalkoztatottsághoz való hozzáférés hiánya gazdasági és anyagi kirekesztődést eredményez. A második szinten a szociális és térbeli kirekesztés zajlik le, amelynek következménye a társadalmi kapcsolatoktól való elszigetelődés. Végül a harmadik szinten működésbe lépnek a büntető igazságszolgáltatás kirekesztő mechanizmusai.⁶ Az „exkluzív kriminálpolitika” kifejezés arra utal, hogy a bűnözéskontroll állami rendszerének hozzájárulása a kirekesztődés folyamatához szisztematikussá válhat. A kirekesztő kriminálpolitika ideáltípusa tehát azokat a bűnözéskontroll-mintázatokat öleli fel, amelyek a problematikusnak tekintett társadalmi feszültségforrásokat mindinkább büntető, és egyre kevésbé jóléti eszközökkel kívánják orvosolni, és amelyek így az érintett csoportok további társadalmi elszigetelődését eredményezik. A modellt gyakran a büntetőrendszer világszerte tapasztalható általános (ám a mutatók szerint egyes hátrányos helyzetben lévő társadalmi csoportokat fokozottan érintő)⁷ szigorodásával azonosítják: a büntetési tételek emelkedésével, „a börtön működik” elvének széles körű támogatottságával, illetve a büntetési célok átrendeződésével, amelynek során a 20. század utolsó évtizedeitől a reintegrációs törekvések helyét mindinkább az elrettentés, semlegesítés és megtorlás céljai veszik át.

Ennél a szűk értelmezésnél azonban sokkal többről van szó: a kriminálpolitika a kirekesztettség valamennyi szintjét befolyásolhatja. Az exkluzív kriminálpolitika modelljében tehát nem csupán a hagyományos büntetőjog felértékelődéséről és szemléletváltásáról van szó,⁸ hanem méginkább egyfajta „árnyékbüntetőjog” kialakulásáról, amely több jogterületen és mindennapi gyakorlaton keresztül csatornázza a problematikusnak tekintett társadalmi jelenségeket a büntetőapparátus felé. Például a társadalompolitikával való viszonyán keresztül, amelyhez a társadalmi rend fenntartásában betöltött kulcs szerepe, illetve a bűnözés reprodukciós folyamatainak jellege miatt a kriminálpolitika fogalmilag

szorosan kapcsolódik. A két szféra szemléletmódja erősen hathat egymásra: a társadalmi inklúzió programjában a jóléti felfogás erősödik a kriminálpolitikában is, míg a kirekesztés útjára lépő társadalmakban a társadalompolitika is punitív-represszív jellegűt ölt. A szakirodalomban kevés vita övezi azt az állítást, hogy a 20. század utolsó évtizedeiben az utóbbi stratégia minden korábbinál elterjedtebbé vált. David Garland,⁹ Loïc Wacquant¹⁰ és számos más szerző¹¹ érvelése szerint a 20. század végére a társadalompolitika a kriminálpolitika működési logikáját és szemléletmódját veszi át annak érdekében, hogy a problémásnak tekintett társadalmi csoportok átfogó

kontrolljára építő társadalmi rend kiépítését és fenntartását biztosítsa. Ez az állítás természetesen sok finomításra szorul térben és időben is, az azonban kétségtelen, hogy a büntetőszemlélet korábban ismeretlen mértékben vált elfogadottá a társadalompolitikában. A Bradley által másodikként nevesített szinten, a térbeli és a szociális kirekesztés folyamatában a kriminálpolitikának ugyancsak

nagy szerepe van a kirekesztő vagy integratív mechanizmusok alakításában. Nem mindegy például, hogy mennyiben támogatja hallgatólagosan vagy kifejezetten azokat a gyakorlatokat, amelyek a biztonság „exkluzív jószágá” válását szolgálják: a magánbiztonsági piac erősödését, a térhasználat privatizálását, a formális kontroll erősödését. De döntő lehet az is, hogy hogyan értelmezi a „városi biztonság” mostanság olyannyira divatos jelszavát: egy olyan minőségként, amelyben a közbiztonság fogalma elválaszthatatlanul összefonódik a biztonság egyéb – szociális, gazdasági, környezetvédelmi, kulturális, emberi jogi stb. – aspektusaival,¹² avagy azt a morális, esztétikai vagy statisztikai értelemben vett „rend” fogalmára szűkíti le.

A hajléktalanság kriminalizálása makrokörnyezetének tekinthetjük a büntetőszemlélet felerősödését a társadalompolitikában, mikrokörnyezetének pedig a városi biztonság neoliberális újraértelmezésének elterjedését. Talán megkockáztathatjuk, hogy ez utóbbinak nagyobb jelentősége lehet – legalábbis erre utal az, hogy a vonatkozó szabályozások túlnyomó része nem nemzeti, hanem önkormányzati szinten születik, sőt, a Housing Rights Watch európai jelentése szerint nem példa nélküli az sem, hogy a helyi kriminalizáció a nemzeti hajléktalanstratégia ellenében zajlik.¹³

A városi biztonság neoliberális koncepciójában közbiztonsági fogalmakban is kifejeződik az az elvárás, hogy a város fogyasztói szempontból, azaz a

MÁRA A TÁRSADALMI FESZÜLTSGFORRÁSOK KEZELÉSÉNEK RENDSZERE MAGA IS OLYAN ÁLLANDÓSULT ZAVAROKKAL KÜZD, AMELYEK JELENTŐSÉGÜKBEN ÉS KÖVETKEZMÉNYEIK SÜLYÁBAN SEMMIVEL SEM MARADNAK EL A KRIMINALITÁS „HAGYOMÁNYOS” KÉRDÉSEITŐL.

vásárlóerőt jelentő polgárok és turisták szemszögéből váljon kívánatos helylé. Nekem úgy tűnik, hogy ez a logika, amely egyébként gyakran leplezetlenül köszön vissza a hajléktalanokra vonatkozó szabályozásokból és az azokat övező közbeszédéből, egy erősen eltorzult formája az „élhető közösségek” eredetileg nagyon is figyelemreméltó gondolatának. Azt ugyanis az ún. realista kriminológiák (az új jobboldali, illetve az új baloldali realizmus) óta tudjuk, hogy a lakosság biztonságérzetét nem csak, sőt, nem elsősorban a súlyos, de ritka bűncselekmények, hanem a mindennapi tevékenységekben és környezetben tapasztalt rendtelenség alakítja kedvezőtlenül. A lakókörnyezet építészeti és szociális rendezettsége tehát, ha a kutatások szerint a bűnözésre nem is, de a városi lakosok szorongásaira, közérzetére, és így életminőségére hatással van. A hasonló problémaérzékelés ellenére abban már nagyon is eltérnek a realizmus baloldali és jobboldali irányzatai, hogy milyen megoldásokat tartanak szükségesnek: míg a baloldali realizmus szociális és strukturális szemléletet követ, a jobboldali megközelítés a közterületi rendtelenségek gyors eltávolítását javasolja.

Érthető módon a választópolgárok elvárásaihoz igazodó döntéshozók számára a gyors és látványos eredményeket ígérő eszközök a vonzóak, és egyre vonzóbbakká is válnak, ahogy a hangsúly fokozatosan áttevődik a közösségek élhetőségéről a városi területek piaci értékére.

Mindezek alapján nem meglepő, hogy a térbeli kirekesztés eszközei mára a városi gyakorlat és a jogi környezet mindennapos elemeivé váltak. A hajléktalanok kiszorítása egy soklépcsős és részben rejtett folyamat, amelyben a tényleges kriminalizáció betetőzi a szelektív igazoltatások, a magánbiztonsági szolgáltatók által végzett kizárások, a közterek gyakorlati privatizálása, a szituatív „hajléktalanellenes” eszközök által már állandósított tendenciát. A városi tér feletti kontroll gyakorlására felszenteltek – a rendőrség, az önkormányzatok, a magánbiztonsági vállalkozások, az üzlettulajdonosok stb. – mind több jogosítványt kapnak arra, hogy „visszafoglalják a köztereket” a gazdaságilag és szociálisan problematikus csoportoktól. A fogyasztói város szempontjából a hajléktalanság nem mint kirekesztettség, azaz mint állapot jelenik meg, hanem mint a rendet és prosperitást fenyegető civilizálatlanságok, azaz magatartások összessége. Így válik a jog számára is megfoghatóvá és legitimálhatóvá a kontroll: a népszerű érvelés szerint nem történik más, mint hogy mindenki számára tilossá válik az utcai vizezés, a kukázás, a koldulás, a

guberálás, az utcán ülés és alvás, és persze a „életvitelszerű közterületi tartózkodás”. Csakhogy attól, hogy tevékenységeire bontjuk a nyomort, még nyomor marad, és a magam részéről nehezen tudok nem egyetérteni Nikolas Rose véleményével: aki a kirekesztettség túlélését szolgáló magatartásokat bünteti, magát a kirekesztettséget kriminalizálja.¹⁴

MI A BAJ AZ EXKLUZÍV KRIMINÁLPOLITIKÁVAL?

Minderre persze lehetne azt mondani, hogy rendben van ez így. Lehetne azzal érvelni, hogy a társadalom sikeresebb felének egészséges önvédelmi reflexe igazolja azokat a törekvéseket, amelyek a problematikus, veszélyesnek tekintett társadalmi csoportok kontrollálására, menedzselésére és végső soron hermetikus leválasztására irányulnak. Ez az érvelés egyébként megítélésem szerint még érthető is: a szorongás, a félelem növekedése óhatatlanul az ellenségképen alapuló megoldásoknak kedvez – azt pedig tudjuk, hogy

az ezredforduló a „szorongás kora”, amelyben a valósággal kapcsolatos bizonyosságaink soha nem tapasztalt mértékben kérdőjeleződtek meg, a jövő fenyegetéseivel kapcsolatos félelmeink pedig társadalomszervező erővé váltak.¹⁵ Mégis, meggyőződésem, hogy minél inkább a társadalmi kirekesztés útjára lép egy társadalom, minél

több exkluzív elemet enged be kriminálpolitikájába, annál nagyobb veszélynek teszi ki magát. Mi a baj hát az exkluzív kriminálpolitikával?

Például az – hogy egy egyszerű pragmatikus szemponttal kezdjük –, hogy rettenetesen drága. Ez a vád annak idején a jóléti kriminálpolitikát is érte (nem kis mértékben hozzájárulva a modell népszerűségvesztéséhez), azonban úgy tűnik, hogy a társadalmi rend fenntartásának költségei nem spórolhatóak meg. A kockázatfelmérés, a kontroll és a szegregáció intézményeinek fenntartása óriási költségigénnyel jár, és az elemzések szerint a legtöbb esetben egyértelmű ráfizetést jelent a társadalmi integrációt támogató eszközökhöz képest. Ami a hajléktalanság rendészeti vagy szociális eszközökkel történő kezelésének kérdését illeti, ennek költséghatékonysági mérlege ugyancsak ebbe a mintázatba illeszkedik: a büntetőapparat igénybevétele többszörösen kerülhet többre, mint megfelelő lakhatási lehetőségek biztosítása.¹⁶ Ráadásul ezek a költségek halmozódnak: mivel maga a probléma nem szűnik meg, azzal a büntetőrendszer kénytelen újra és újra foglalkozni.

Ennél azonban sokkal nagyobb probléma, hogy a kriminálpolitika segítségével felgyorsított kirekesztési folyamatok közvetlenül veszélyeztetik a társadalmi integritást. Ennek kockázata különösen nagy akkor, ha az exkluzív kriminálpolitika eszközei akkor kapnak támogatást, amikor egy gazdasági-társadalmi válság egyébként is teljes társadalmi csoportok marginalizálódását indítja el. Márpedig erre az exkluzív kriminálpolitikának jellegénél fogva nagy hajlama van: mivel alapvetően a problémajelenségek kontrolljára és semlegesítésére irányul, ezért jellemzően e jelenségek elszaporodásakor élvezi a legnagyobb politikai és lakossági támogatást. Paradox módon tehát válság idején a kormányok különösen hajlamosak arra, hogy a társadalmi válságfolyamatok látható következményeit közbiztonsági-közrendi fenyegetésként definiálják. Ez a helyzet most Európában, ahol a hajléktalanság fokozódó kriminalizálása egybeesik a gazdasági válság társadalmi következményeinek látványossá válásával. És persze ez a helyzet Magyarországon is, ahol a kutatások a szegénység európai összehasonlításban is dinamikus növekedést jelzik. Ferge Zsuzsa számításai már 2012-ben azt valószínűsítették, hogy a létminimum alatt élők száma elérte a 4 milliót, a trendek tehát a középosztály lecsúszására utalnak.¹⁷ A Gallup legfrissebb, OECD országokra kiterjedő kutatása szerint 2013-ban Magyarországon a gyermekes családok 47%-ában, a gyermektelen családok 35%-ában fordult elő, hogy nehézséget okozott az élelmiszer-vásárlás – ez az adat a második legrosszabb a vizsgált országok körében.¹⁸ A Habitat for Humanity 2014-es éves jelentése szerint Magyarországon tovább mélyültek a leghátrányosabb helyzetben lévő társadalmi csoportok lakhatási problémái, és nőtt azoknak a hajléktalannak az aránya, akik azért veszítették el otthonukat, mert nem tudták annak fenntartási költségeit megfizetni.¹⁹ Olyan helyzetben nyúlni a büntetőeszközökhöz, amikor a társadalmi kirekesztődés folyamatai egyébként is felgyorsultak, önmagában is felvet számos etikai, alapjogi és hatékonysági kérdést, de különösen problematikus akkor, ha az állam a punitív eszközök igénybevételével befejezettnek is tekinti a problémakezelést. Ebben a vonatkozásban már nagy különbségek vannak az egyes európai országok között, még akkor is, ha egyébként élnek a hajléktalanság kriminalizálásának egyes formáival. Az európai országok ugyanis számos jó példát is szolgáltatnak a hajléktalanság stratégiai kezelésére – Magyarországon azonban nem tartozik ezek közé.²⁰

A HAJLÉKTALANSÁG KRIMINALIZÁLÁSA MAKROKÖRNYEZETÉNEK TEKINTHETJÜK A BÜNTETŐSZEMLELET FELERŐSÖDÉSÉT A TÁRSADALOMPOLITIKÁBAN, MIKROKÖRNYEZETNEK PEDIG A VÁROSI BIZTONSÁG NEOLIBERÁLIS ÚJRAÉRTELMEZÉSÉNEK ELTERJEDÉSÉT.

Ráadásul az exkluzív kriminálpolitika eszközei rendkívül erős szimbolikus erővel és üzenetértékkel rendelkeznek. A modellt ugyanis markáns ideológia táplálja: a neoliberais gazdasági szemlélettel összekapcsolódó morális konzervativizmus. Ez az 1980-as évektől meghatározó kombináció határozottan elzárkózik attól, hogy makro- és mikrotársadalmi folyamatok deficitjeinek tüneteként értelmezze a társadalmi problémajelenségeket, ehelyett az egyéni hibás döntések – azaz az önhiba – következményeként fogja fel azokat. A narratíva elsőként a bűnözés, majd a szegénység vonatkozásában lett meghatározó, a hajléktalanság – a társadalmi kirekesztődés

egyik legextrémebb formája – fokozódó kriminalizálásával azonban átlépte korábbi határait. Teljes mértékben osztom azokat az aggodalmakat, amelyek szerint a hajléktalanság kriminalizálása növelni fogja a hajléktalannal és az extrém szegénységben élőkkel szembeni társadalmi előítéleteket. A kriminalizálás által formált narratíva erejét nem szabad lebecsülni,

márpedig ez, ha megszilárdul, hosszú ideig fogja hatékonyan támogatni a társadalmi kirekesztés folyamatait. *„Egyirányú, oksági kapcsolat persze nem állítható fel a társadalmi attitűdök és a diskurzív-kulturális források között, de ha a kultúrát a 'történetek gyűjteményeként' vagy a 'szókincsek', 'repertoárok' és kognitív 'eszközleletek' összességeként fogadjuk el, akkor fel kell ismernünk a diskurzív kulturális források és narratívák fontosságát a bűnről és a büntetésről vallott nézeteink alakulásában.”*²¹ Az tehát, hogy hogyan beszélünk társadalmi jelenségekről, hogyan „meséljük el” társadalmi szinten az egyéni sorsok történeteit, hatással van azokra az attitűdökre is, amelyekkel a kérdéses jelenségekhez viszonyulunk: a szolidaritás és befogadás, a közöny, vagy éppenséggel az ellenszenv, az elhatárolódás és a félelem attitűdjeire. Az exkluzív kriminálpolitika által követett narratíva egyértelmű: egy hármasság stigma. Az első stigmát az uralkodó neoliberális-neokonzervatív diskurzus hozza létre, amely sikeresen fogadtatja el széles tömegekkel az önhiba, a „megérdemeltség” képzetét immár a legszerencsétlenebbek esetében is. A második stigmát a jogellenesség nyilvánítás, a jogkövető (nek feltételezett) többség morális elhatárolódásának deklarálása keletkezteti. Végül a harmadik stigmát a veszélyesség képzetének felidézése és állandósítása hozza létre.

A kirekesztés folyamatainak felgyorsítása és az ennek igazolására szolgáló narratíva együttesen romboló hatással lehetnek a társadalmi integritásra. *„A rendszerként működés kevés ahhoz, hogy emberszabású,*

élhető legyen a társadalom. Ehhez az is szükséges, hogy az emberek 'egy adott társadalomhoz tartozóként' akarják magukat meg- és felismerni, önazonosságuk része legyen valamilyen – a nagyobb egységhez is kapcsolódó – csoporthoz tartozás. Voltaképp ez jelenti azt, hogy működik a társadalmi integráció, amely az 'életvilág' része.²² Az exkluzivitás trendjei éppen ennek a társadalomképnek az ellenében hatnak, folyamatosan szűkítve a lakosságnak azt a csoportját, amely valóban a társadalomhoz tartozónak érzi magát. Ennek következményei beláthatatlanok, de már jól érzékelhetőek: a minden oldalon kialakuló ellenségkép és az állampolgárok tömegei számára eltűnő biztonság nem csak a bűnözés szerkezetén éreztetik hatásukat, de hovatovább a társadalom demokratikus működésének fel-tételrendszerét áthatják alá.

JEGYZETEK

1. A kriminálpolitika fogalmát, megkülönböztetve a büntető anyagi és eljárási politikára vonatkozó büntetőpolitika szűkebb fogalmától, tág értelemben használok: idetartozónak tekintem az állami bűnözéskontroll valamennyi területét.
2. A globális kriminálpolitikai tendenciákról lásd többek között Michael CAVADIGNO and James DIGNAN (eds): *Penal Systems – A Comparative Approach*. Sage, 1999. David GARLAND: *The Culture of Control. Crime and Social Order in Contemporary Societies*. The University of Chicago Press, 2001. Michael TONRY: *Thinking about Punishment. Penal Policy Accross Space, Time and Discipline*. Ashgate, 2009. KERESZSI Klára: *Kontroll vagy támogatás? Az alternatív szankciók dilemmája*. Complex, 2009. GÖNCZÖL Katalin: Pesszimista jelentés a posztmodern büntetőpolitika klimatikus viszonyairól. *Mozgó Világ*, 2010. április. <http://mozgovilag.com/?p=1190>
3. Az európai helyzet átfogó értékeléséről lásd Jones SAMARA (ed.): *Mean Streets. A Report on the Criminalisation of Homeless in Europe*. FEANTSA – Housing Rights Watch, 2013. <http://housingrightswatch.org/sites/default/files/Mean%20Streets%20-%20Full.pdf>
4. A téma kitűnő magyar nyelvű áttekintései pl. GÖNCZÖL Katalin: Veszélyeztetők és veszélyeztetettek a jelenkori kapitalizmusban. *Élet és Irodalom*, LIII. évfolyam 38. szám, 2009. szeptember 18., ill. LÉVAY Miklós: A társadalmi kirekesztődés és a bűnözés Közép- és Kelet-Európában, *Jogtudományi Közlöny*, 2006/9.
5. Lásd erről pl. Jock YOUNG: From Exclusive to Inclusive Society: Nightmares in the European Dream, in V. RUGGIERO – N. SOUTH – I. TAYLOR (eds): *The New European Criminology. Crime and Social Order in Europe*. Routledge, London – New York, 1998, 64–91.
6. Travor BRADLEY: Social Exclusion, in E. McLAUGHLIN – J. MUNCIE (eds): *The SAGE Dictionary of Criminology*. Sage, 2013, 428.
7. Lásd erről pl. David GARLAND (ed.): *Mass Imprisonment. Social Causes and Consequences*. Sage, 2001.
8. Magyarul lásd erről NAGY Ferenc: Az ellenség-büntetőjogról, a jogállami büntetőjog eróziójáról, in *Ad futuram memoriam. Tanulmányok Cséka Ervin 85. születésnapja tiszteletére*. Pólay Elemér Alapítvány, 13., Szeged, 2007. 244–259.
9. GARLAND (I. vj.)
10. Loïc WACQUANT: *Punishing the Poor – The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Duke University Press Books, 2009.
11. Erről lásd különösen a 'governing through crime', a bűnözésen keresztül történő kormányzás koncepcióját. Jonathan SIMON: *Governing Through Crime: How the War on Crime Transformed American Democracy and Created a Culture of Fear*. Oxford University Press, 2009.
12. Ahogy azt például nemzetközi szervezetek bűnmegelőzési tárgyú iránymutatásai javasolják. Lásd pl. az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsának 1995/9. ajánlását a városi bűnözésről.
13. SAMARA (3. vj.) 61.
14. Nikolas ROSE: Government and Control, in D. GARLAND – R. SPARKS (eds): *Criminology and Social Theory*. Oxford University Press, 2000. 183–208.
15. Ulrich BECK: *Kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Századvég Kiadó, 2003. Jock YOUNG: *The Vertigo of Late Modernity*. Sage, 2007.
16. *Illegal to Be Homeless: The Criminalization of Homelessness in the United States*. The National Coalition for the Homeless, 2004. <http://www.nationalhomeless.org/publications/crimreport2004/report.pdf>
17. Négymillióan a létminimum alatt Magyarországon? *Népszabadság Online*, 2012. május 25. http://nol.hu/belfold/20120525-negymillioan_a_letminimum_alatt_-1311076
18. Andrew DUGDAN – Nathan WENDT: *Families Struggling to Afford Food in OECD Countries*. Gallup, May 30, 2014. <http://www.gallup.com/poll/170795/families-struggling-afford-food-oecd-countries.aspx>
19. *Növekvő lakhatási szegénység valódi politikai megoldások nélkül*. Habitat for Humanity Magyarország, 2014. június 4. <http://www.habitat.hu/hu/hirek/novekvolakhatasi-szegenyseg-valodi-politikai-megoldasok-nelkul?id=132>
20. SAMARA (3. vj.).
21. David A. GREEN: Feeding Wolves – Punitiveness and Culture, *European Journal of Criminology*, 2009/6, 518.
22. FERGE Zsuzsa: *Szegénység és bűnözés*. http://www.fergezszusa.hu/docs/szegenyseg_es_bunozes.pdf, 3.